

X. -XVII. YÜZYILLARDA YAKIN VE ORTA DOĞU'DA BİLİMLERİN TASNİFİ TARİHİ

Ebülfez Elçibey*

Çev.Akt

Muhammet KEMALOĞLU**

Özet

Bilimlerin sınıflandırılması (tasnifi) özellikle bilim felsefesinde önemli bir yer tutmuş, birçok filozof farklı temellerden yola çıkarak farklı bilim tasniflerine ulaşmışlardır. Gerek Eski Yunan felsefesi gerekse daha sonra bu felsefenin temellerini geliştiren Meşşâî ekolünde bilimlerin tasnifi kendisine yer bulmuştur. Bilimlerin tasnifiyle uğraşan Aristoteles en temel bilimin felsefe olduğunu, bilimlerinse genel olarak üç ana kategoride değerlendirilebileceğini savunmuştur. İbn Sina ise bilimleri teorik ve pratik diye ikiye ayırır. X. yüzyılda ortaya çıkan İslam felsefesi ve bilimlerinde ansiklopedici öncüler olan İhvân es-Safâ hareketi ansiklopedik külliyatlarını oluştururken belirli bir bilim tasnifi ortaya koymuş fakat bu tasnifi diğer İslam felsefe okullarından farklı olarak salt Aristo temelli yapmamışlardır. Bugün genel geçer kabul gören bir bilim sınıflaması (tasnifi) yoktur. Ebülfez Elçibey'in bu makalesinde ise ilimlerin tasnifi tarihi ele alınmıştır.

Key Words: *Ebülfez Elçibey, X. -XVII. Yüzyıllar, Yakın ve Orta Doğu, Bilimlerin Tasnifi*

THE HISTORY OF THE CLASSIFICATION OF SCIENCES IN 10TH - 17TH CENTURIES IN NEAR AND MIDDLE EAST

Abstract

The classification of sciences has had an important place in particularly the philosophy of science and many philosophers have reached various scientific classifications on different bases. In the Meşşâî school that developed the bases of this philosophy in the Ancient Greek philosophy and later ages, the classification of sciences took place for itself. Aristotle who dealt with the classification of sciences advocated that philosophy is the most basic science and sciences could be evaluated in three major categories. On the other hand, İbn Sina divides sciences into two categories as theoretical and practical ones. While the İhvan es-Safâ movement produced an encyclopaedic complete works in Islamic philosophy and sciences that came into being in the 10th century, they put forward a certain scientific classification but they did not base this classification on Aristotelian philosophy unlike the other Islamic philosophical schools. There is no generally accepted scientific classification today. This article by Ebülfez Elçibey deals with the history of scientific classifications.

Anahtar Kelimeler: *Abulfaz Elchibey, X. -XVII. Centuries, The Near And Middle East, The Classification Of The Sciences.*

---

*Ebülfez Elçibey, *Azərbaycandan Başlayan Tarix, Tərtibçi və Redaktor: Mircəlal Yusifli, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı, 2003, s. 93-102.*

**Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

1. GİRİŞ

Bilimin sınıflandırması "modern" bilimin incelediği en güncel ve gerekli sorunlardan biridir. Bu sorun hakkında çok konuşulmuş olması, bu sorunun çözümlendiği anlamına gelmez, aksine onun şimdi şimdi bağımsız bir sorun olduğu ve ona her an başvurulması gerekliliğinin ortaya çıktığı artık bütün eserlerde belirtilmektedir. Bilimlerin sınıflandırması ile âlimler öyle geniş ölçüde meşgul oluyorlar ki, bu hal, bazı literatürde "sınıflandırma hareketi" olarak adlandırılır. Bilindiği gibi bilimlerin sınıflandırması birçok açıdan, en çok da

1. Felsefe açısından.
2. İlim bilimciliği açısından.
3. Kitap-bibliyografik açıdan incelenir.

Bilimlerin sınıflandırılması haklı olarak bir takım eserlerde defalarca "bilimin alfa ve omegası", "kültürün eş anlamlısı", "bilimin altın sapı", "insanlık bilgisinin içerik ve analizi" olarak adlandırılır. Bilimlerin tasnifi incelenirken (hangi açıdan olursa olsun) onun tarihine genel de olsa göz gezdirmek daimi zorunluluk olarak değerlendirilir. Kuşkusuz, bu bakış ya bilimin gerçek tarihi sürecini mantikî yöntemle ya da seri tarihi kronoloji ile tarif edilir ve sunulur. Her iki yöntemde araştırma bilim tarihi alanına aittir. Yani bilimin tasnifi tarihini öğrenmek, onun en gerekli taraflarını öğrenmektir. Bazı Sovyet âlimleri gibi Akademisyen BM. Kadrov ve A. İ. Şamurin bilimlerin tasnifine ait büyük eserlerinde, bilimlerin sınıflandırma tarihine özel bir yer ayırmış, tarihsel mantikî yöntemle onu tetkik ve tasvir ederek sunmuşlardır. Ortaçağ'da Yakın ve Orta Doğu'da bilimin tasnifine ait yazılmış bazı eserlere değinmişlerdir. Bilgilerimize göre, bilimlerin ortaçağda Avrupa'daki tasnifi tarihi geniş olarak incelense de, Yakın ve Orta Doğu'daki tarihi neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bunun sonucunda bazı âlimler yanlış sonuçlara varmışlardır. Sadece BM. Kedrov, MM. Hayrullayev (Hayrullayev, 2002: 6; Mominov, 1999: 3) ve Kasımcanov eserlerinde Farabi'nin, B. Kedrov, A. İ. Şamurin (Şamurin, 1964: 202) ve A. Sagadeev¹, İbn Sina'nın bilimlerin tasnifine ait eserlerinden genel olarak bahsetmişlerdir. Oysa bizim şimdiki araştırmamıza göre Yakın ve Orta Doğu'da 30'dan fazla büyük âlim bilimlerin tasnifi ile yakından meşgul olmuş,

¹ Sagadeev, A, Classical Islamic Philosophy, Moscow, Progress, 1990.

bu konuda bu konuda eserler yazmıştır. Ortaçağ'da Yakın ve Orta Doğu'daki bilimlerin tasnifi tarihini öğrenmek günümüzde birkaç açıdan gerekli sayılmalıdır.

1. Dünyada bilimlerin tasnifi tarihini seri ve tam öğrenmek;
2. Genellikle bilim tarihini öğrenmek;
3. Sovyet oryantalizminin fazla dikkat ettiği Ortaçağ Müslüman bilim ve kültür tarihini öğrenmek;
4. Azerbaycan'da bilim, ilim ve kültür tarihini öğrenmek;

"Bilimin tarihi, insanlık tefekkürünün tarihi ile başlar" fikrine katılabiliriz. Başka bir fikri de buna bağlarsak, "Bilimin başlamasıyla birlikte onun tasnifi de başlamıştır", o zaman şöyle bir mantık ortaya çıkıyor, "bilimin tasnifinin tarihi beşer düşüncesinin tarihi kadar eskidir". Tarihten anlaşılan şudur ki, eski Sümer ve Babillilerde de bilimin tasnifi konusunda belirli adımlar atılmıştır. Buna rağmen bilimin tasnifine ait bugünkü tasavvurların ilk yaratıcıları Yunan filozofları kabul edilir. Platon (M. Ö. 427-347), Zenon (M. Ö. 336-261), Aristoteles (M. Ö. 384-322), Epikür (M. Ö. 342-270) vb. bilimsel belli esaslara göre bölümlere ayırmışlardır. Onlar bilimi üçe ayırmıştır:

1. Fizik
2. Diyalektik (mantık)
3. Etik.

Bu da birincinin-doğa, ikincinin-tefekkür (düşünce), üçüncünün toplum hakkında bilim olması anlamına gelir. Ayrıca Aristo yeni bir sınıflandırma ortaya koymuş, bilimleri:

1. Kurumsal
2. Deneysel
3. Yaratıcı diye üçe ayırmıştır.

Bu da kendi içinde aşağıdaki şekilde sıralanır:

I. Kurumsal felsefe

1. Analizler
2. Fizik
3. Matematik
4. Metafizik

II. Deneysel felsefe

1. Etik
2. Ekonomi
3. Siyaset

III. Yararııcı felsefe

1. Őiir görüŐü
2. Retorik (müzik)
3. Sanat (sanat)

Sonra bilimde büyük bir daralma olur. Ancak buna raęmen yeni MS-VI. yüzyıllarında Augustin (354-430), Margilan Capella (439'da öldü), Boetsi (480-525) ve baŐkalarının sınıflandırmasında "yedi baęımsız sanat" adı altında manastır ve okullarda laik bilimlerin temeli olarak alınan ilimler yer alır. Bunlar ise ikiye ayrılır:

- Birincisi "Trivium" (çl), gramer, diyalektik, retorik,
- İkinci Kvadrivium (dörtlük), hesap, hendese, müzik ve astronomi.

Bu ilimler yerlerini sonraları daha da güçlendirmiş, Arap dilli doęu bilimlerine de eklenerek, tasniflerde temel sıralamalara dâhil olmuŐlardır. Yunanistan ve Bizans'taki bilimlerin sonraki gerçek varisleri Yakın ve Orta Doęu âlimleri olmuş, onu geliŐtirerek

Avrupa'ya sunmuŐlardır. Doęu'da bilimlerin gelişmesi ile ilgili olarak, belirli dönemlerde belirli bilim tasnifleri meydana gelmiştir. Ancak bu bilim tasnifleri, tarihi, onlar arasındaki baęlılık ve ayrılık, onların dünya biliminde yeri ve etki alanı bugüne dek sadece modern bilimin talepleri çapında, hatta genel tarzdaki eksiklikleri aşınsından da araŐtırılmamıştır. Oysa bir yandan bu tam zorunlu ve gerekli olduęu halde, bir yandan da dünyada bilimlerin sınıflandırma tarihinde adeta hatırdan çıkmış, kenarda kalmış bir baęlayıcı halkadır. Zaten bugün tarihi düzeni ve manzarası yaratılmış bilimlerin sınıflandırma tarihi anlamsız görünür, ortada büyük bir boşluk oluşur. Y. L. YerŐov'un bir fikri buraya uygun düŐer: "bilim, gerçek bilim insanı için kendi bin yıllık tarihiyle ebedi canlı yaşam sürecidir. Bu süreçten tek Őahsiyeti bile çıkarsan, tüm 'bilim binası' çker." (YerŐov, 1983: 88).

İlmin sınıflandırılması ile dönemin byk bilginlerinin uęraŐtıęı gerçegi kendini aşııkça gösterir. Bilimlerin sınıflandırması ile uęraŐmak, ona ait eser yazmak dönemine göre bilimin yüksek gelişiminin talebinden doęmuŐtur. Bilimde gelişme ile irticanın mücadelesi bilimlerin sınıflandırmasında daha sık ortaya çıkmıştır. Bilimleri sınıflandırma çalıŐmaları,

bilimin gelişmesi sonucunda doęmuŐtur. Őimdiki malumatımıza göre, Ortadoęu'da ilimleri sınıflandırma çalıŐmaları, bilimin gelişmesi sonucunda doęmuŐtur. Bilimlerin sınıflandırılması konusunda ilk kez söz eden meŐhur âlim, aruz ilminin kurucusu sayılan Halil b. Ahmed Farahidi (718-791) olmuŐtur. O, Yunan bilginleri gibi, bilim deyince "felsefe"yi alıyor, onu teorik ve tecrübi olmak üzere iki gruba ayırıyor. Halil'in sınıflandırması Yunan bilginlerinin sınıflandırmasından farklıdır. O, bilimlerin sınıflandırmasında byk deęiŐiklik yapmış, yenilik getirmiŐtir. Halil'in sınıflandırması Őöyledir:

2. FELSEFE

a. Kurumsal

1. Doęa hakkında bilgi
2. Matematik
3. İlahiyat

b. Deneysel

1. Etik
2. Ekonomi
3. Siyaset

I. Doęa hakkındaki ilim (fizik)

1. Kimya
2. Tıp: tıp
3. Bazı baŐka ilimler?

II. Matematik

1. Hesap
2. Geometri
3. Astronomi
4. Müzik

III. İlahiyat baŐka ilimlere ayrılmıyor.

Halil bin Ahmed'den sonra Yakup Kindi (800-873)² bilimlerin sınıflandırmasında yeni

² Yakup İbn İŐhak El-Kindi (Ebu Yusuf), 801 civarında Kufe'de doędu. Babası Harun el-ReŐit'in bir memuru idi. El-Kindi; el-Memun el-Mutasım ve el-Mütevekkil'in bir çağdaŐı idi ve büyük ölçüde Baędat'ta yetiŐti. Mütevekkil tarafından resmi olarak bir hattat olarak görevlendirildi. Onun felsefi görüŐlerinden dolayı Mütevekkil ona sinirlendi ve bütün kitaplarına el koydu. Ancak bunlar sonradan iade edildi. El-Mutamid'in hükümdarlıęı esnasında 873'te öldü. El-Kindi bir filozof matematikçi fizikçi astronom hekim coęrafyacı ve hatta müzikte bir uzman idi. Onun bu alanların tamamına zgn katkılar yapmış olması ŐaŐırtıcıdır. Eserlerinden

gruplamalar yapmıştır. O, bilimsel felsefeyi üç gruba:

1. Mantık ve matematik,
2. Tabiat (fizik),
3. Metafiziğe ayırmış, matematiğe de kendi içinde.
  - a. Hesap,
  - b. Geometri,
  - c. Astronomi,
  - d. Müzik şeklinde sınıflandırmıştır.

Görüldüğü gibi Halil'in sınıflandırmasında bilimler doğa, tefekkür ve toplum hakkında olmak üzere bölündüğü halde Kindi'nin sınıflandırmasında toplumu araştıran bilimler yer almamıştır. Onun "Maiyetu-l-ilmî ve Aksamuhu" adlı bir eserinin olduğu kaynaklarda belirtilir. Ancak bu eser henüz bulunamamıştır. Muhtemelen, bu eser de bilimlerin tasnifi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bilimlerin sınıflandırmasında en büyük hizmeti dev filozof, nadir istidat Ebu Nasr Farabi (870-950) göstermiştir. Bilimlerin tasnifine tarihte ilk kez ayrıca eserler kaleme alan da Farabi olmuştur. Onun "İhsau'l-Ulum ve Övgü", "İhsau'l-Ulum ve Tertibuhe", "Meratibu'l-Ulum", "Metleu'l-ulum" adlı eserlerinin olduğu kaynak ve edebiyatlarda tekrar tekrar kaydedilmiştir. Bazı literatürde bu eserlerin aynı olduğu belirtilir. Ancak bu doğru değildir. "İhsau'l-Ulum", "Meratibu'l-Ulum" ve "Metleu'l-Ulum"un ayrı ayrı eserler olduğu kanıtlanmıştır.

Araştırmanın başında gösterdiğimiz gibi bilimlerin tasnifi sorununu âlimler ya felsefenin ya da ilimciliğin sorunu kabul etseler de, o, başlı başına bir sorundur. Bizim araştırmamız toprak açısından Doğu'ya ait olduğundan, özellikle de oryantalizme girer. Bu tür karmaşık ve zor sorunların çözümü araştırmacıyı çok ağır, bazen de içinden çıkılması zor bir duruma sokuyor. Araştırmacı, en azından tarih, felsefe, mantık, ilimcilik, bilimlerin tasnifi ve bilim tarihi araştırmalarını bilmelidir ki araştırmalar için hazır ve deneyimli bir oryantalist olabilsin. Önceden dediğimiz gibi, içinden çıkılmaz görünen bir yola girmek ilimde ömrünü riske atmaktır. Önümüzdeki sorunun ne düzeyde üstesinden gelebileceğimizi

dolayı Arapların Filozofu olarak bilinir. El-Kindi, ortaçağ Avrupa'sında Alchindus adıyla tanınan, ilk İslam filozofudur. Felsefesinde, Platon, Aristotele s ve Plotinus'un görüşlerinin bir sentezini yapmıştır.

önceden bilemeyiz. Ancak, birilerinin bu yolda yürümesi gereklidir. Bu durum, dünyanın Doğu bilim ve kültürünü öğrenmekten bugünkü ihtiyaçlardan, doğu halklarının kendini öğrenmek talebinden kaynaklanıyor ve gittikçe daha da net görülüyor. Bu tür zor ve karmaşık konular sadece tarihsel, bilimsel ve felsefi temelde çözülebilir. Ayrıca, N. İ. Konrad (Konrad, 1972: 491), Yan Keneviç, YB. Raşkovski (Raşkovski, 1980: 10-14) ve başka âlimlerin dediği gibi oryantalist âlim her ne şekilde olursa olsun oryantalist-filologluk yolunu da seçmelidir.

Bilindiği gibi konumuz Yakın ve Orta Doğu ile ilgilidir. O halde, konuyu kapsamlı araştırabilmek için bir oryantalist, Türk, Azerbaycan, Özbek, Fars ve Arap dillerini bilmelidir. Burada en zor mesele klasik Türk dili ile Klasik Arapçayı iyi bilmelidir. İncelenen konu felsefe, kelam, mantık, idrak ve ilmi idrak, hak ve sufilikle bağlı olduğunda araştırmacı kendini zifiri gecede denize atılmış gibi görür, ancak uzakta bir ışık görünür, bütün beklenti o ışığa doğru gitmektir, geriye dönüş yoktur! Bir yandan da, "oryantalist âlim için en büyük entelektüel-psikolojik sıkıntılardan biri binlerce yıldır üst üste yığılmış bambaşka kültürel geleneği özünde yaşatan fikri ve psikolojik âleme bağlıdır" (Raşkovski, 1980: 14). Yaşanan problem ayrı ayrı açıdan öğrenilmek istenilirse, kimi felsefeden, kimi bilim tarihinden, kimi ilimcilikten konuyu ele alsada da, bütün yollar gelip Şarkiyattan geçiyor. Bu nedenle biz oryantalist anlayışını ve onun bu konuya şimdiye kadar nasıl yaklaştığını kısaca da olsa göstermeyi gerekli görüyoruz.

Buna itiraz edip diyebilirler ki, burada oryantalizmin izahına, onun Müslüman bilim ve kültür tarihiyle ilişkisinin açıklanmasına ne gerek var?

Mesele çok kolay ve yersiz görünmemelidir. Oryantalizmin başka alanlarını (örn. çinşünaslığı³, iranşünaslığını, mısırşünaslığını) ifade etmiyoruz, semitşünaslık (semitoloji), islamşünaslık ve Türkşünaslık (Türkoloji) alanları aşırı çelişkili olmuştur. Burada bilimsel gerçekliğin yerini siyaset aldığından, tarafılık, garezcilik, sahtekârlık kendisine geniş bir alan bulmuş, yalan, uydurma hükümler, teoriler bilim adı ile bilinçlere, beyinlere sokulmaya çalışılmış ve sokulmuştur da!

³ Şünaslık eki bahsedilen konunun uzmanı veya uzmanlığı anlamına gelir. Türkolog, Hungoroloji, Sinoloji vb.

Meseleyi kökünden kavramak için "oryantalizm"⁴ kavramını açıklamak gerekir. Bu anlayış dile getirilmeye başlandığı tarihten bugüne kadar anlamını birkaç kez değiştirmiştir. Bu nedenle onun şimdiki amacı da tek taraflı anlaşılıyor. İ. Braginski ve Y. Kankovski'nin Büyük Sovyet Ansiklopedisinde⁵ şarkşünaslığı nasıl açıklamışlarsa, bu açıklama Sovyet bilimi tarafından olduğu gibi kabul edilmiş, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisine de (ASA⁶) o şekilde girmiştir. "Şarkiyat-Asya ülkelerinin, kısmen de Afrika'nın (özellikle Kuzey Afrika ülkelerinin) tarihi, ekonomisi, dilleri, edebiyatı, etnografisi, sanatı, dinleri, felsefi ve toplumsal fikri, maddi ve manevi kültürünü karmaşık (kompleks-bütün. E. E.) halde araştıran bilim dalı"⁷.

Şu soru sorulabilir, eğer Japon bilim adamı Japonya'nın tarihini, Türk âlimi Türk kültürünü, Arap âlimi İslam dinini araştırırsa bunun oryantalizmle ne alakası var?

Daha doğrusu bu âlimleri oryantalist sayabilir miyiz?

Asya ülkeleri XIX. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren kendi tarih, kültür, ekonomi vb. alanlarını öyle incelemeye başlamışlardır ki, sayısız eserler, on, elli, yüz ciltlik ansiklopediler oluşturulmuştur. Bunlar oryantalizm midir?

Görüldüğü gibi garip bir anlaşmazlık ortaya

⁴ Oryantalizm Batı'nın Doęu'yu araştırma serüveninin adıdır. Oryantalizm X. Yüzyıldan XX. yüzyıla devam eden bir süreçtir. Terim, kimi çevrelerce olumsuz bir yan anlamla 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi kapitalizminin gelişme döneminin zihniyeti tarafından şekillendirilmiş Amerikalı ve Avrupalıların Doęu araştırmalarını tanımlamakta kullanılmıştır. Bu anlamda doğuculuk Aydınlanma çağı sonrası Batı Avrupalı beyaz adamın Doęu hakları ve kültürüne yönelik dışarıdan, ötekileştirici ve önyargı dolu yorumlarına işaret etmektedir. Terimi bu bakış açısından ve olumsuz manada kitaplarında-özellikle de Orientalism (1978) kitabında-kullanan en ünlü kişi Edward Said'dir. Bernard Lewis gibi batılı akademisyenler ise Said tarafından kelimeye yüklenen bu olumsuz imaları eleştirmişlerdir.

⁵ Braçinski, İ. S, Qankovski V. "Vostokovedeniye", BSA, 5 cild, M, 1971.

⁶ Azerbaycan Sovet Ensklopediyası.

⁷ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (Azerbaycan Sovet Ensklopediyası), Şarkiyat, X cilt, İstanbul, 1987.

çıkıyor. Shakespeare'in yaratıcılığını inceleyen Türk "avrupalog", ya da "ingilisolog" olarak isimlendirilmiyor, ancak Fuzuli'nin yaratıcılığını inceleyen İngiliz "oryantalist", biraz da netleştirirsek "Türkşünas" (Türkolog) oluyor. Çinliler Fransa'yı öğrenirken "fransızolog" olmuyor da, Fransızlar Çin'i öğrenirken oryantalist-sinoloji uzmanı oluyorlar. Çinlinin kendisi Çin'i araştırırken çinşünas-oryantalist olamaz ama Arapları araştırırsa nasıl olacak?

Meseleleri bu şekilde belirtmemizdeki amacımız doğubilimcilik ilmî sahasını ayrıca bilimlerin sınıflandırması açısından belirlemek içindir.

Herhangi bir bilimsel bilginin tek ilkesi, konusu ve belli ölçüde meseleleri olmazsa o, ilim değildir. Oryantalizmin birim ilkesi yoktur, konusu birim, bir tür değil, meseleleri aşırı, ölçüsüzdür. Bu esasa göre yukarıda söylediklerimizi de göz önüne alırsak, şöyle bir kesin hükme varabiliriz, oryantalizm ayrıca bir bilim değildir!

Ne oryantalizm, ne Afrikaşünaslık, ne de Amerikaşünaslık hiçbir zaman bağımsız, ayrı bir bilim sayılamaz. Felsefe, biliminin idrak teorisi bu tür bir bilimin olmasını reddediyor, onlar bilimlerin sınıflandırmasında bir türlü hiçbir şekilde barınamaz. Bu nedenle dünyanın hiçbir yerinde oryantalizm bilimleri asistanı veya doktoru olmamış ve olamaz da. Bu yüzden de oryantalizm ne bilim, ne de fen gibi tayin edilemez.

Oryantalizmin ne olduğunu az çok belirlemek için onun tarihine dolayı da olsa göz gezdirmek gerekmektedir. Avrupa'da Rönesans (XV. -XVII.) ve Reform dönemlerinde doğuya bağlılık ve ona ilgi oldukça artmıştı. Bunun temel sebeplerinden biri de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya bu süre zarfında görünmeyen etkisi ve baskısı ile ilgiliydi. Aşağıda bu konuya biraz daha fazla değineceğimiz için burada bir iki örnekle yetinebiliriz. Hatırlatalım ki, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın sonuna kadar tüm dünyada Asya, Avrupa ve Afrika kavşağında hükümler süren Osmanlı İmparatorluğu'ndan güçlü başka bir devlet yoktu. Sovyet tarihçisi S. Smirnov'un dediği gibi, XV. yüzyılda Asya ve Avrupa'da yeni sosyal güçlerin etki ve baskısı yüzünden her alanda hareketlilikler vardı. Her yerden hızlanan ve Avrupa ile yakınlaşan bir hareket varken Türkiye'de ise "Osmanlı Mucizesi" açıyordu. Batı "Osmanlı Düzeninden" kendisine gerekli

ne varsa alacağını büyük bir hızla öğreniyordu (Smirnov,1985: 38).

Başka bir açıdan ele alındığında da özellikle doğu, dini, sosyal-felsefi, edebi-sanatsal anlayışı, askeri ve siyasi ruhu Avrupa'ya ekleme isteği ile ve bu isteğin etkisiyle XV.-XVI. asırlarda Avrupa'da tüm toplumu kökünden etkileyen bir güç oluşmuştu.

Bir yandan Doğu Avrupa'ya girip kendini tanıtıyor, başka bir yandan da Doğu'nun etki ve baskısından çalkalanarak uyanan Avrupa, Doğuyu ya hevesle, ya da mecbur kalarak araştırıyordu. Avrupa'da Doğu'nun temel "temsilcisi" Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dan öyle bir şey öğrenmiyordu, (öğrenecek bir şey yoktu), ara-sıra Venedik, Floransa, genellikle İtalya ve Macar sanatçılarından ücretli olarak yararlanılıyordu, Türk sultan, vezir ve emirleri Avrupa ressam, kuyumcu, sanatçı hatta şair ve âlimlerini saraylarında himaye altına alıyorlardı. Osmanlı düzeni, "ortaçağ adamının anlayışına zıt olarak o zamana kadar görülmemiş serbestlik (Smirnov, 1985: 38)" Avrupalıları hayrete düşürüyor, hatta Avrupa Hıristiyanları "Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan dindaşlarını kısıkanıyordu (Smirnov, 1985: 38)". Bazı araştırmacılar oryantizmin kökünü tamamen eskilere götürüyor, bazıları işte Rönesans döneminde ortaya çıktığını söylüyordu. Bizce, bunların hiçbirinin oryantizmle ilgisi yoktur.

Meselenin özünün bu tür izahı da doğuya Avrupa gözüyle bakmaktan kaynaklanıyor. XII. -XVI. yüzyıllarda doğulular batıyla geniş bağlantı kuruyor, Avrupa'da Doğu gezginleri, tüccarları, bilim adamları, diplomatları geniş faaliyet gösteriyor, onu araştırıyorlardı. Bu sonraları ilimde, daha sonra siyasi hayatta mecburen yapay olarak ayrılmış Avrasya'nın merkezinde giden büyük sosyal-tarihi bir olay idi. Daha doğrusu, bunun özü, XVI. yüzyılda kendi gelişmeye başlayan İslam dünyası ile Hıristiyan dünyasının çarpışması, gâh ekonomik, edebi ve kültürel bakımdan birleşmesi, gâh siyasi, dini, sosyal-felsefi bakımdan düşman kesilmesi idi. Ne bunu, ne de eski Yunanlıların kendi ülkelerinden Doğu'da olan yere Asya, Batı'da olan yere Avrupa (Eoropa) deyip onları araştırmasını oryantizmin eski kökleri ile bağlamak çok gülünç görünür ve hiçbir bilimsel dayanağı yoktur.

Bu aslında Avrupa'nın Latinceyi aldığı "oryantal" kelimesi ile izah edilebilir.

Bu söz, bugünkü anlamını XVIII. yüzyılda almaya başlamıştır ve bizce Avrupa merkeziliğinden kaynaklanmaktadır. Oryantalizm, "bütünü esasen, olumsuz özellikli yönelime sahip temel mahiyetten (veya varsayımdan) oluşan oryantizm, uzun zamanlar ülke-bölgesel disiplinlerin toplusu olarak kalmıştır. Batılı olmayan bir kültür materyalinin böyle bir zihniyet (veya idrak) perspektifinden incelenmesi, bilimsel verilerin herhangi bir birikimi ve sentezinde Avrupa merkezli (veya odaklı) dünya görüşünü güçlendirmek eğiliminde bulunuyordu. (Raşkovski, 1980: 11; kısaltma. E. E.)".

Evet, Şarkiyat (oryantalizm) Avrupa merkeziliğinin Avrupa'dan doğuya ve hatta Güneye-Kuzey Afrika'ya ait dünya görüşü idi. Bu "dünya görüşü" XIX. yüzyılda daha da önyargılı olmuştur. Asya ve Afrika halklarına bir nesne gibi, yukarıdan aşağılayıcı nazarla bakan Avrupa, oryantizm adı altında Doğuyu gerçek olarak değil, kendisine yararlı bakış açısıyla araştırmayı daha gerekli saymıştır. Oryantalizm böyle bir eğilim oluşmuştur

1. Avrupa halklarının ve kültürünün köklerini Avrupa'ya komşu Asya ve Afrika'da, daha sonra tüm Asya'da arayıp bulmak. Sonucu: Hint-Avrupa "teorisi", ari ırklar, ırkçılık. Hint-İran-Avrupa dilli halklar bir kökten, aridir. Bütün dünya kültürünü onlar yaratmıştır (Bu arada halkların içerisinde hangisi üstünlük kazanırsa asıl arî de o olurdu).

2. Mümkün olduğu kadar Doğu'nun tarihi başarılarını Avrupa'nın mizacına uygun şekilde benimsemek.

3. SONUÇ

1. Türk halklarını ve onların kültürünü dünya tarihinden dışında tutmak, onu eleştirmek, sahteletirmek, başka halkların adına yazmak.

2. Semitizm ve Antisemitizm.

Avrupa, 400 yıl -XV. -XVIII. yüzyıllarda dünyada en çok Türklerle özellikle de Osmanlı Devleti ile çarpışmış, sonuçta XVIII. yüzyılda temel saldırısını Orta Asya, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine toplamıştır, buradan da "Doğu Meselesi" denilen sorunun kökleri oluşmuştur. XIX. yüzyılda K. Marx'ın sözleriyle

dersek, Avrupa'da ne zaman bir sakinlik yařansa, onun gündeminde "Doęu meselesi" temel mesele olmuřtur⁸.

Kısaca gösterdiğimiz bu konular Avrupa'da doğup, orada gelişmiş oryantalizme öyle gerici ton, ahenk ve sahtekârlık getirmiştir ki, o bugüne dek bile bu belalardan tam olarak kurtulamamıştır. XV. -XVI. yüzyıllar Yakın ve Orta Doęu'nun tarihinde oldukça karmaşık ve çok yönlü siyasi, toplumsal olayların cereyan ettiği bir dönemdir. Merkezi Küçük Asya olan Osmanlı devleti ve Orta Asya'da Timuri'ler devleti kısa sürede dünya imparatorluklarına çevrilmiş, Azerbaycan, Horasan, Fars, Irak ve Doęu Anadolu'da Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri oluşmuş, yüz yıl sonra onların yerinde Azerbaycan Safeviler Devleti meydana çıkarak sadece Doęu'nun değil, dünyanın politikasında önemli rol oynamaya başlamıştır. XVI. yüzyılın I çeyreğinde Hindistan'da Büyük Moęollar imparatorluğu, XVII. yüzyılda "Altın Çin" Tatarları Çin, Kore, Tibet, Nepal, Birmanya'yı kapsayan Mançur İmparatorluğu oluşmuştur. Türkler bizce malum olan tarihte Skif, Hun ve Moęol imparatorluklarından sonra tekrar dünya siyasetinin zirvesine ulaşmış, dünyanın kaderini yeniden ellerine almışlardır. Ancak bu kez onlar dünyaya hâkim olmaktan daha çok onu paylaşmak uğruna birbirleriyle çarpıştılar. İşte bu da onların güçlerini tüketti, XVIII. yüzyılda bütün Türk dünyası kendi arasında dağılıp, Avrupa'nın deneme meydanına, talan pazarına dönüřtü.

Ancak tüm bunların yanı sıra, Türklerin bu dönemde yarattığı bilim ve kültür dünya bilim ve kültürünün inci dolu hazinesi oldu.

XIX.yüzyıldaDoęu'yakarşımansızdüşmanlıkta bulunan, Avrupa'da oluşmuş oryantalizm, Avrupa merkeziliğinin etki alanından çıktığı için, Doęu'nun özellikle de uzun yıllar Avrupa ile seri olarak yüz yüze çarpışan Yakın ve Orta Doęu'nun bilim ve kültürüne göz yummayı ya bilerek üstün görmüş, ya da Avrupa merkeziliği onların beyinlerini öyle kaplamış ki, bilinçlerini öyle kör etmişti ki, bu büyüklükte bilim ve kültürü görememişlerdir. Bir takım oryantalistler ise bir-iki delili bu yüzden bile abartarak vermişlerdir. Bu yüzden de kalan bütün bilim ve kültürü eleştirebilir. Daha doğrusu dünyayı daha mahirane aldatmak için bir iki gerçeği itiraf etmek, kaçınılmaz olmuştur.

⁸ Ayrıca bakınız: K. Marx, Oriental Vopros, K. Marx, F. Engels, Eserleri 12 cilt.

Gerek Sovyet oryantalizminde, gerekse bir takım müttefik "Doęu" cumhuriyetlerinin tarihçiliğinde de durum ikna edici değildir. İtiraf edilmelidir ki, bugünkü Sovyet oryantalizmi Bartold, Bertels, İ. Kraçkovski, Gordlevski, Zahoder, A. Kırmski, Belyayev vb'nin temsil ettiği Şarkiyattan ileri gitmemiş, aynı, Sovyet şarkşünaslığının bir takım alanlarında, özellikle ortaçağ bilim ve kültürünün incelenmesinde durgunluk oluşmuştur. Konular geniş teoriler üzerinde değil, toplanan bilgiler yığnında çözümler hale gelmiştir.

Ortaçağ tarihine yakından bakınca dinle bilimin, özellikle de felsefe ile ilahiyatçılığın bir takım konularda uzun uzun birbirlerine apaçık cephe aldıkları görülmektedir. Gerek felsefe ve gerekse dinlerin (Hristiyan ve Müslüman dinlerinin) tarihini araştırırken onların çatışma alanlarını arařtırmak hep büyük ilgi toplamış, bugün de kendi önem ve gerekliliğini korumuştur. Bu sorun iki bakış açısının, dini ve bilimsel bakışın mücadele tarihini öğrenmek için en temel sorundur. Ortaçağda din bilimin sorunu felsefe ile kelamın, Hristiyanlıkta ise teolojinin mücadelesinde kendini daha fazla göstermiştir. Hiç şüphe yok ki, ortaçağın birçok büyük filozofları da metafizik yoluyla yaratıcı gücün varlığını inkâr etmemiş, onu hatta ilmi idrak yolu ile kanıtlamaya çalışmışlardır. Ancak onlar varlığı kavramakta gerçek düşüncüyü esas aldıkları ve ilahiyatçıların inanç yoluyla konulara yaklaşmasına karşı çıktıkları için beşer tefekkürünün gelişmesinde büyük ilerici rol oynamışlardır. Daha doğrusu körü körüne inanca karşı gerçek tefekkürü benimsemekle insanoğlunun varlığı doğru kavramasına bedelsiz hizmet göstermişlerdir.

IX. yüzyıldan mantık ilminin Ortadoęu'da kendine geniş yer tutması ile bir takım dini görüşleri çalkalayıp, toplumun hayata bakışında yeni bir yön yaratmış ve mutezilelerin öğretisi ile özgür düşünce ortaya çıkmıştır. Formel mantığı benimsemiş kelamcılarla dini ahkâmları harfi harfine kabul eden kelâmıcılar arasında keskin mücadele başlamıştır. Bu mücadele, bir kısım hükümleri boşa çıkarırken başka hükümler üzerinde de şüpheler oluşturur. Ancak şunu da muhakkak göstermeliyiz ki, İslam dini de mantık ve felsefe ile az da olsa kendini koruyor, onun teorik esasları olan yöntem el-fıkıh (kelam) geliyordu.

X. yüzyılda Ebu Nasr Farabi gibi dev bir filozofun "zuhuru" Doğu'da felsefe biliminin gelişmesinde hiç kimsenin beklemediği bir sıçrayış sağladı. Farabi'nin felsefi sistemi gerçek anlamda idrakin devrimi idi. Birkaç yüzyıl, Roma İmparatorluğu felsefeyi, bilimi sıkıştırıp Avrupa'dan çıkarmış, Hıristiyan dini bütün kapıları gerçek düşüncenin yüzüne kapatmış, Avrupa'yı bir zulmet ve cehalet içerisinde bırakmıştı. Farabi "eserlerinin öğrencisi" İbn Sina, Farabi ve İbn Sina mirasının büyük takipçileri Behmenyar ve İbn Rüşd büyük üstadın felsefi sistemini Yakın ve Orta Doğu'ya, Kuzey Afrika ve Batı Avrupa'ya yaydılar. İslam dininin bütün bilinçlere hâkimliği, Avrupa'da Hıristiyan dininin diktatörlüğü felsefe ve mantık öğretileri karşısında sarsılmaya başladı. Doğu'da taassupçu kelamcı Gazali (XI.), Farabi ve İbn Sina'ya karşı suçlamalar yapıp filozofları eleştiriyordu. XII. -XVI. yüzyılda felsefe ve mantığa karşı sadece saldırılar değil, hatta onların bir bilim olarak yasaklanması ve iptal edilmesi konularında fetvalar da verildi. Avrupa'da XIV. -XVI. asırlarda Doğu felsefesine, özellikle de onun Avrupa'da en büyük temsilcisi İbn Rüşdçülüğe (averroizm) karşı amansız saldırılar yapıldı. Farabi'nin felsefe sistemi X-XVI. asırlarda çok geride kalmış ve katı bir karanlık içerisinde çabalayan Avrupa halkları için daha ileri bir rol oynamıştır.

Gerek Doğu'da, gerekse Batı'da felsefe ile din sorununda temel konular şunlardı:

1. Dünyanın (maddenin) önceliği.
2. Dünyanın ebediliği.
3. Dünyanın oluşumu, yoksa oluşturulması.
4. Ruh nedir?
5. Kıyamet gününde vücudun (cismin) dirilişi.
6. Allah'ın zatı ve sıfatları vb.

Kelâmcılar önce inanıp sonradan onları ispata çalıştıklarından, felsefe ve mantığın görevini sadece dini hizmette görüyorlardı. Bu ise daima ilerleyen ve gelişmekte olan bilimsel çizginin ve değişmez kabul edilen dinin himayesinde kalmaktan başka bir şey değildir. Filozoflar ise aksine, felsefeyi, bilimsel öncü sayıyorlar. Sonunda elbette daima eylemde olan bilim, değişmez inançlar derlemesi dinle bir türlü uyuşamazdı ve sonuçta da tartışmalı konuların çözümünde filozoflar kelamcıları yenilgiye uğrattılar. Hem Müslüman, hem de Hıristiyan ilahiyatçıları filozoflarla tartışmada tamamen mağlup oldukları için, mevcut kuvvetler yardımıyla XIV.-XV. yüzyıllarda sadece ve sadece cezaî yaptırımlara, âlimleri öldürtmek ve eserlerini yakmaya başvurdular. Ancak felsefe kendi işini görüyordu. XVI. -XVII. asırlarda dünyada yeni bir fikir uyanışı oluşmaya başlıyordu.

KAYNAKÇA

- Braqinski, İ. S. - Qankovski V. (1971). "Vostokovedeniye", **BSE**, 5 cild, Moskva.
- Konrad, N. İ. (1972). **Zapad i Vostok**, Moskva.
- Raşkovski, E. B. (1980). **Naukovedenie i Vostok**, Moskva, səh. 10-14.
- Smirnov, S. (1985). "500 Let Nazad, Za Predelami Yevropı", **Znaniye-Sila Jurnalı**, N8, Moskva, səh. 38.
- Yerşov, Y. L. (1983). "Nauka, Kultura, Obşestvo" Məqaləsi, **Sosialnie Problemi Nauki**, Novosibirsk, səh. 88 (Ju. L. Jerşov, Nauka, Kultura, Obşčestvo, Ze sbornıku "Socialnyje problėmy nauki", Nauka, Novosibirsk, 1983, str. 87-93).

ORJİNAL METİN

X-XVII YÜZİLLƏRDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQDƏ ELMLƏRİN TƏSNİFİ TARİXİ

Əbülfəz Elçibəy, **AZƏRBAYCANDAN BAŞLAYAN TARİX**, Tərtibçi və redaktor: Mircəlal Yusifli. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2003, s. 93-102.

Elmin təsnifatı "müasir" elmin araşdırdığı ən aktual və gərəkli problemlərdən biridir. Bu problemdən nə qədər çox danışılarsa da, o nəinki həll edilmiş sayılır, əksinə onun indi müstəqil problem kimi formalaşdığı və ona hər an müraciət edilməsi zərurəti meydana çıxdığı bütün əsərlərdə təsdiq edilir.

Elmlərin təsnifatı ilə âlimlər elə geniş ölçüdə məşğul olurlar ki, bu hal, bəzi ədəbiyyatda "təsnifat hərəkatı" adlanır. Bəlli olduğu kimi elmlərin təsnifatı bir çox aspektdən, daha çox: 1. Fəlsəfə aspektindən. 2. Elmşünaslıq aspektindən. 3. Kitab-bibliografik aspektdən öyrənilir.

Elmlərin təsnifatı haqlı olaraq bir sıra əsərlərdə dönə-dönə "elmin alfa və omeqası", "mədəniyyətin sinonimi", "elmin qızıl sapı", "bəşər biliyinin tərkib və təhlili" adlandırılır.

Elmlərin təsnifi araşdırılarkən (hansı baxımdan olursa olsun) onun tarixinə ümumi də olsa göz yetirmək daimi zərurət kimi qiymətləndirilir. Sözsüz ki, bu baxış ya elmin gerçək tarixi prosesini məntiqi üsulla, ya da ardıcıl tarixi xronologiya ilə təsvir və təqdim edir.

Hər iki üsulda araşdırma elm tarixi sahəsinə aiddir. Yəni elmin təsnifi tarixini öyrənmək, onun özünün ən əsas, aparıcı xəttinin tarixini öyrənməkdir. Bir sıra görkəmli sovet âlimləri o cümlədən akademik B. M. Kedrov, E. İ. Şamurin və başqaları elmlərin təsnifatına aid iri həcmli əsərlərində, elmlərin təsnifat tarixinə xüsusi yer ayırmış, tarixi-məntiqi üsulla onu tədqiq, təsvir və təqdim etmişlər. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə elmin təsnifinə aid yazılmış bəzi əsərlərə toxunmuşlar.

Bizim məlumatımıza görə, elmlərin orta əsrlərdə Avropadakı təsnifi tarixi geniş araşdırılarsa da, Yaxın və Orta Şərqdəki tarixi demək olar ki, öyrənilməmişdir. Bunun da nəticəsində bəzi âlimlər səhv nəticələrə gəlmişlər.

Yalnız B. M. Kedrov, M. M. Xayrullayev və Qasımcanov öz əsərlərində Farabinin, yəni də B. Kedrov, E. İ. Şamurin və A. Saqadeev İbn Sinanın elmlərin təsnifinə aid əsərlərindən ümumi bəhs etmişlər. Halbuki, bizim hələlik indiki araşdırmamıza görə Yaxın və Orta Şərqdə 30-dan çox görkəmli âlim elmlərin təsnifi ilə yaxından məşğul olmuş, ona aid əsərlər yazmışdır. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdəki elmlərin təsnifi tarixini öyrənmək müasir dövrdə bir neçə baxımdan gərəkli sayılmalıdır.

93

1. Dünyada elmlərin təsnifi tarixini ardıcıl və tam öyrənmək;

2. Ümumiyyətlə elm tarixini öyrənmək;

3. Sovet şərqşünaslığının böyük diqqət yetirdiyi orta əsr Şərq elm və mədəniyyət tarixini öyrənmək;

4. Azərbaycanda elm, elmşünaslıq və mədəniyyət tarixini öyrənmək;

Beləbir fikirlə tam razılışmaq olar ki, "elmin tarixi bəşər təfəkkürünün tarixi ilə başlayır". Başqa bir fikri də buna yanaşırsaq ki, "elm yaranandan onun

təsnifi də yaranmışdır", onda belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, "elmin təsnifinin tarixi bəşər düşüncəsinin tarixi qədər qədimdir". Hələlik tarixdən bəlli olan budur ki, qədim şumer və babillərdə elmin təsnifi sahəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Ancaq elmin təsnifinə aid bugünkü təsəvvürün ilkin yaradıcıları yunan filosofları hesab edilir. Platon (e. q. 427-347), Zenon (e. q. 336-261), Aristotel (e. q. 384-322), Epikür (e. q. 342-270) və b. Elmi müəyyən əsaslar üzrə bölgülərə ayırmışlar. Onlar elmi əsasən üç yerə: 1. Fizika, 2. Dialektika (məntiq) və 3. Etikaya ayırmışlar ki, bu da birincinin - təbiət, ikincinin - təfəkkür (düşüncə), üçüncünün cəmiyyət haqqında elm olması demək idi. Bunlardan əlavə Aristotel yeni bir təsnifat yaratmış, elmləri: - 1. Nəzəri 2. Təcrübi 3. Yaradıcı - deyərək üç yerə ayırmışdır.

Bu da öz növbəsində aşağıdakılara bölünür:

I Nəzəri fəlsəfə

1. Analitika
2. Fizika
3. Riyaziyyat
4. Metafizika

II Təcrübi fəlsəfə

1. Etika
2. İqtisadiyyat
3. Siyasət

III Yaradıcı fəlsəfə

1. Poetika
2. Ritorika (musiqi)
3. İncəsənət (sənət)

Sonra elmdə böyük tənəzzül baş verir. Ancaq buna baxmayaraq yeni eranın V-VI əsrlərində Avqustin (354-430), Margilan Kapella (439'da ölüb), Boetsi (480-525) və başqalarının təsnifatında "yeddi müstəqil sənət" adı altında monastr və məktəblərdə dünyəvi elmlərin əsası kimi götürülən elmlər öz əksini tapır ki, bunlar da 2 yerə ayrılırdı. Birincisi "trivium" (üçlük), ikinci

94

kvadrivium (dördlük) adı ilə tanınmışdır. Birinciyə - qrammatika, dialektika, ritorika, ikinciyə - hesab, həndəsə, musiqi və astronomiya daxil idi. Bu elmlər öz mövqeyini sonralar daha da gücləndirmiş ərəbdilli şərq elminə daxil olmuş, təsnifatlarda əsas yerləri tutmuşdur. Yunanıstan və Bizansdakı elmlərin sonrakı həqiqi varisləri Yakın və Orta Şərq əlimləri olmuş, onu inkişaf etdirərək Avropaya təqdim etmişlər. Şərqdə elmlərin inkişafı ilə bağlı olaraq, müəyyən vaxtlarda müəyyən elm təsnifləri meydana çıxmışdır. Ancaq bu elm təsniflərinin özü, tarixi, onlar arasındakı bağlılıq və ayrılıq, onların dünya elmində yeri və təsir dairəsi hələ bugünədək nəinki müasir elmin tələbləri səviyyəsində, hətta ümumi səpgidə də öyrənilməmişdir. Halbuki, bir tərəfdən bu tam zəruri və gərəkli olduğu halda, bir tərəfdən də dünyada elmlərin təsnifat tarixində sanki yaddan çıxmış, qıraqda qalmış bir bağlayıcı halqadır ki, onsuz bugün tarixi ardıcılıq mənzərəsi yaradılmış elmlərin təsnifat tarixi qırıq görsənir, ortada böyük bir boşluq yaranır. Y. L. Yerşovun bir fikri burada yerinə düşür: "Dlya podlinnoyo uçyenoqo nauka - to veçnyıy civoy proses so svozey tısyaxeletney, istoriyey, iz kotoroy nelzya "ubrat" ni odnoy liçnosti, potomu çto obruşitsya vse

zdaniye nauki". 1 Belə bir tarixi həqiqət özünü açıq göstərir ki, elmin təsnifatı ilə dövrünün böyük əlimləri məşğul olmuşlar. Elmlərin təsnifatı ilə məşğul olmaq, ona aid əsər yazmaq dövrünə görə elmin yüksək inkişafının tələbindən doğmuşdur.

Elmdə tərəqqi ilə irticanın mübarizəsi elmlərin təsnifatında daha qabarıq üzə çıxmışdır.

Elmlərin təsnifatının yaranması elmin inkişafının məntiqi nəticəsi idi.

Hələlik indiki məlumatımıza görə, Yakın Şərqdə elmlərin təsnifatından ilk dəfə söz açan məşhur əlim, əruz elminin banisi sayılan Xəlil ibn Əhməd Fərahidi (718-791) olmuşdur. O, yunan əlimləri kimi, elm dedikdə "fəlsəfə"ni götürür, onu nəzəri və təcrübü olmaq üzrə 2 yerə ayırır. Xəlilin təsnifatı yunan əlimlərinin təsnifatından fərqlənir. O, elmlərin təsnifatında böyük dəyişiklik yaratmış, ona yenilik gətirmişdir. Xəlilin təsnifatı belədir:

FƏLSƏFƏ

Nəzəri Təcrübü

1. Təbiət haqqında elm 1. Etika
2. Riyaziyyat 2. İqtisadiyyat
3. İlahiyyat 3. Siyasət

. Təbiət haqqında elm (fizika)

95

Kimya

Təbabət = tibb

Bəzi başqa elmlər?

II. Riyaziyyat

Hesab

Həndəsə

Astronomiya

Musiqi

III. İlahiyyat başqa elmlərə ayrılır.

Xəlil ibn Əhməddən sonra Yaqub Kindi (800-873) elmlərin təsnifatında yeni düzülüş yaratmışdır. O, elmi-fəlsəfəni 3 yerə: 1. Məntiq və riyaziyyat, 2. Təbiyyat (fizika), 3. Metafizikaya ayırmış, riyaziyyata da öz növbəsində 1. Hesab, 2. Həndəsə, 3. Astronomiya, 4. Musiqini aid etmişdir. Göründüyü kimi Xəlilin təsnifatında elmlər təbiət, təfəkkür və cəmiyyət haqqında olmaq üzrə bölündüyü halda Kindinin təsnifatında cəmiyyəti öyrənən elmlər öz əksini tapmamışdır. Onun "Məiyətu-l-ilmı və əqsamuhu" adlı əsəri olduğu qaynaqlarda göstərilir. Ancaq bu əsər hələ indiyədək tapılmamışdır. Çox güman ki, bu əsərdə elmlərin təsnifi əsaslı araşdırılmışdır.

Elmlərin təsnifatında ən böyük xidməti nəhəng filosof, nadir istedad Əbu Nəsr Fərahidi (870-950) göstərmişdir. Elmlərin təsnifinə tarixdə ilk dəfə ayrıca əsərlər həsr edən də Fərahidi olmuşdur. Onun "İhsau-l-ulum və tərifi", "İhsau-l-ulum və tərtibuhə", "Məratibu-l-ulum", "Mətləu-l-ulum" adlı əsərlərinin olduğu mənbə və ədəbiyyatlarda dənə-dənə qeyd edilir. Bəzi ədəbiyyatda bu əsərlərin eyni olduğu göstərilir. Ancaq bu

düz deyil. "İhsau-l-ulum", "Məratibu-l-ulum" və "Mətləu-l-ulum"un ayrı-ayrı əsərlər olduğu sübut edilmişdir.

* * *

Araşdırmanın başlanğıcında göstərdiyimiz kimi elmlərin təsnifi problemini âlimlər ya fəlsəfənin, ya da elmşünaslığın problemi saysalar da, onun özü ayrıca bir problemdir. Bizim araşdırmamız ərazi baxımından Şərqlə aid olduğundan məsələ özözlüyündə həm də şərqləşünaslığa daxil olur. Bu cür mürəkkəb və çətin

96

məsələlərin həlli araşdırıcını çox ağır, hətta çıxılması bəzən də ümitsiz olan bir yolda qoyur. Araşdırıcıdan ən azı dünya tarixini, fəlsəfəni, məntiqi, elmşünaslığı, elmlərin təsnifini, elm tarixini bilmək tələb olduğu kimi, o həm də çox hazırlıqlı və təcrübəli şərqləşünas olmalıdır. Qabaqcadan dediyimiz kimi, çıxılmaz görünən bir yola girmək elmdə ömrünü riskə qoymaqdır. Qarşımızda qoyduğumuz problemin nə səviyyədə öhdəsindən gələ biləcəyimizi qabaqcadan deyə bilmərik. Ancaq bir şey aydındır ki, kimsə bu yolu getməlidir. Bu dünyanın Şərqlə elm və mədəniyyətini öyrənməkdə bugünkü ehtiyacından və şərqlə xalqlarının özünü öyrənmək tələbindən doğur və getdikcə daha kəskin hiss olunur. Bu cür çətin və mürəkkəb məsələlər yalnız tarixi-elmi-fəlsəfi əsasda həll edilə bilər. Bundan başqa, N. İ. Konrad, 2 Yan Keneviç, Y. B. Raşkovski³ və başqa âlimlərin dediyi kimi şərqləşünas âlim hər nə cür olursa-olsun şərqləşünas-filoloq yolunu keçməlidir.

Bəlli olduğu kimi burada söhbət Yaxın və Orta Şərqləndən gedir. Belə olduqda, məsələni hərtərəfli görmək üçün şərqləşünas türk, azərbaycan, özbək, fars və ərəb dillərini bilməlidir. Burada ən çətin məsələ klassik türk-osmanlı və klassik ərəb dilini dərinləndirilməkdir. Araşdırılan məsələ fəlsəfə, kəlam, məntiq, idrak və elmi idrak, hüquq və sufiliklə bağlı olanda araşdırıcı özünü zülmət gecədə dənizə atılmış görür, ancaq uzaqda bir işıq görünür, bütün ümid o işığa doğru üzməkdədir, geriyyə yol yoxdur! Bir yandan da, "şərqləşünas âlim üçün ən böyük intellektual-psixoloji çətinliklərdən biri də daimi olaraq min illərlə üst-üstə yığılmış bambaşqa mədəni ənənəni özündə yaşadan fikri və psixoloji aləmə daxil olmaqla bağlıdır". 4 Qoyulan problem ayrı-ayrı aspektlərdə öyrənilməyə istənilsə, kimisi

fəlsəfədən, kimisi elm tarixindən, kimisi elmşünaslıqdan məsələyə girişsə də, bütün yollar gəlib şərqləşünaslıqdan keçir. Ona görə də biz şərqləşünas anlayışını və onun bu məsələyə indiyədək necə yanaşdığını qısaca da olsa göstərməyi gərəkli sayırıq. Buna etiraz edib deyə bilərlər ki, burada şərqləşünaslığın izahına, onun Şərqlə elm və mədəniyyət tarixinə münasibətinin aydınlaşdırılmasına nə ehtiyac var?

Məsələ bir o qədər də asan və yersiz görünməməlidir. Şərqləşünaslığın başqa sahələrini (məs. çinşünaslığını, iranşünaslığını, misirşünaslığını) demirik, semitşünaslıq (semitologiya), islamşünaslıq və türkşünaslıq (türkologiya) sahələri həddən artıq ziddiyyətli olmuş, burada elmi gerçəkliyin yerini siyasət tutduğundan aydındır ki, birtərəfli, qərəzçilik, saxtakarlıq özünə geniş meydan açmış, yalan, uydurma müddəalar, "nəzəriyyələr" elmin adı ilə şüurlara, beyinlərə yeridilməyə çalışılmış və yeridilmişdir də!

Məsələni kökündən qavramaq üçün "şərqləşünaslıq" anlayışı müəyyənləşdirilməlidir. Bu anlayış yarandığı tarixdən bugünə kimi öz mənasını bir neçə dəfə dəyişmişdir. Ona görə də onun indiki təyinatı da birtərəfli səslənir. İ. Braginski və Y. Qankovskinin Böyük Sovet Ensiklopediyasında⁵ şərqləşünaslığa necə arayıq vermişlərsə, həmin arayıq sovet elmi tərəfindən olduğu kimi qəbul edilmiş, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına da (ASE) o cür daxil olmuşdur. "Şərqləşünaslıq - Asiya

97

ölkələrinin, qismən də Afrikanın (əsasən Şimali Afrika ölkələrinin) tarixi, iqtisadiyyatı, dilləri, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, incəsənəti, dinləri, fəlsəfi və ictimai fikri, maddi və mənəvi mədəniyyətini kompleks (bütöv-Ə. Ə.) halda öyrənən elm sahəsi". (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), Şərqləşünaslıq, X cild, Bakı, 1987) sual olunur, əgər yapon âlimi Yaponiyanın tarixini, türk âlimi türk mədəniyyətini, ərəb âlimi islam dinini araşdırırsa bunun şərqləşünaslığa aidliyi varmı? Daha doğrusu həmin âlimləri şərqləşünas saymaq olarmı? Asiya ölkələri XIX əsrin 50-ci illərindən üzübəri öz tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat və b. sahələrini elə araşdırmağa başlamışlar ki, saysız-hesabsız əsərlər, on, əlli, yüz cildlik ensiklopediyalar yaranmışdır.

Bunlar şerqşünaslıqdırmı? Göründüyü kimi qəribə bir anlaşılmazlıq alınır.

Şeksperin yaradıcılığını araşdıran türk "avropaşünas", ya da "ingilisşünas" adlanmır, ancaq Füzulinin yaradıcılığını araşdıran ingilis "şerqşünas", bir az da dəqiqləşdirsək "türkşünas" (türkoloq) adlanır. Çinlilər Fransanı öyrənərkən "fransızşünas" olmur, fransızlar Çini öyrənərkən şerqşünasçinşünas olurlar. Çinli özü Çini öyrənərkən çinşünas-şerqşünas ola bilməz, ərəbləri öyrənsə necə? Məsələləri bu cür qoymaqda məqsədimiz şerqşünaslığı elməşünaslıq, ya da elmlərin təsnifatı baxımından müəyyənləşdirmək üçündür.

Hər hansı bir elmi biliyin vahid prinsipi, mövzusu və müəyyən həddə məsələləri olmasa o, elm deyil. Şerqşünaslığın vahid prinsipi yoxdur, mövzusu vahid, bir tipli deyil, məsələləri hədsizdir, ölçüsüzdür. Bu əsasa görə yuxarıda dediklərimizi də göz önünə alsaq, qəti hökm çıxara bilərik ki, şerqşünaslıq ayrıca bir elm deyil! Nə şerqşünaslıq, nə Afrikaşünaslıq, nə də Amerikaşünaslıq heç bir zaman müstəqil, ayrıca elm sayıla bilməz. Fəlsəfə, elmi idrak nəzəriyyəsi bu cür elmin olmasını rədd edir, onlar elmlərin təsnifatında heç cür özünə yer tapa bilmir. Ona görə də dünyanın heç bir yerində şerqşünaslıq elmləri namizədi və ya doktoru olmamış və ola da bilməz. Buna görə də şerqşünaslıq nə elm, nə də fənn kimi təyin edilmir.

Şerqşünaslığın nə olduğunu az-çox müəyyənləşdirmək üçün onun tarixinə öteri də olsa göz yetirmək qaçılmazdır.

Avropada İntibah (XV-XVII) və İslahat dövrlərində Şerqlə bağlılıq və ona maraq yüksən bir zirvəyə qalxmışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də Osmanlı imperiyasının Avropaya bu vaxtadək görünməyən təsiri və təzyiqi ilə bağlı idi. Aşağıda bu məsələyə bir qədər ətraflı toxunacağımıza görə, burada bir-iki misalla kifayətlənməli olmalıyıq. Xatırladaq ki, XV yüzilin ikinci yarısından XVII yüzilin sonunadək bütün dünyada Asiya, Avropa və Afrikanın qovuşağında ağalılıq edən Osmanlı imperiyasından güclü başqa bir dövlət yox idi. Sovet tarixçisi S. Smirnovun dediği kimi, XV yüzildə Asiya və Avropada yeni ictimai qüvvələrin təsir və təzyiqindən həyat coşub qaynayırdı. Hər yerdən qaynar olan və Avropa ilə qovuşağda dayanan

Türkiyədə isə "Osmanlı möcüzəsi" çiçəkləyirdi. Qərb "Osmanlı nizamından" özünə lazım olandan nəyi götürəcəyini böyük bir fəallıqla öyrənirdi. 6 Başqa 98

bir yandan da əsasən şerq dini, ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikri, hərbi-siyasi ruhu, Avropaya daxil olmuş, bunun təsirindən XV-XVI yüzillərdə Avropada bütün cəmiyyəti kökündən çalxalayan bir qüvvə yaranmışdır. Bir yandan Şerq Avropaya girib özünü tanıtdırır, başqa yandan Şerqin təsir və təzyiqindən çalxalanıb oyanan Avropa Şerqi ya həvəslə, ya da məcburiyyətdə qalaraq öyrənirdi. Avropada Şerqin əsas "təmsilçisi" Osmanlı imperiyası Avropadan elə bir şey öyrənmir, (öyrənməli bir şey yox idi), arasına Venesiya, Florensiya, ümumiyyətlə İtaliya və Macar sənətkarlarından muzdlu istifadə edir, türk sultan, vəzir və əmirləri Avropa rəssam, zərgər, sənətkar, arada hətta şair və əlmlərini öz saraylarında himayə altına alırdılar. Osmanlı nizam-intizamı, qayda-qanunu, "orta əsr adamının anlayışı ilə o vaxtadək görünməmiş sərbəstlik"⁷ avropalıları heyrətə gətirir, hətta Avropa xristianları "osmanlı imperiyasında yaşayan dindəşlərinə həsəd aparırdı"⁸ Bəzi araşdırıcılar şerqşünaslığın kökünü lap qədimlərə aparır, bəziləri məhz İntibah dövründən təşəkkül tapdığını göstərir. Bizcə, bunların heç birinin şerqşünaslıqla bağlılığı yoxdur.

Məsələnin özünün bu cür izahı da şerq Avropadan baxmaqdan doğur. XIXVI əsrlərdə şerqlilər Qərblə geniş əlaqə saxlayır, Avropada Şerq səyyahları, tacirləri, əlmləri, diplomatları geniş fəaliyyət göstərir, onu öyrənirdilər. Bu sonralar elmdə, daha sonra siyasi həyatda şərti olaraq süni surətdə ayrılmış Avrasiyanın mərkəzində gedən böyük ictimai-tarixi hadisə idi. Daha doğrusu, bunun əsas mahiyyəti XVI yüzildə öz inkişaf zirvəsinə qalxan islam dünyası ilə xristian dünyasının toqquşması, gah iqtisadi, ədəbi və mədəni baxımda çulğaşıb, gah da siyasi, dini, ictimai-fəlsəfi baxımda düşmən kəsilməsi idi. Nə bunu, nə də qədim yunanların öz ölkələrindən Şerqdə olan yerə Asiya, Qərbdə olan yerə Avropa (Eoropa) deyib, onları öyrənməsini şerqşünaslığın qədim kökləri ilə bağlamaq çox gülməli görsənir və heç bir elmi əsası yoxdur.

Bu əslində Avropanın latın dilindən götürdüyü "oriental" sözü ilə izah olunur.

Bu söz öz bükünkü anlayışını XVIII əsrdə almağa başlamış, bizcə Avropa mərkəzçiliyindən doğmuşdur. Oriyentalistika “dolqoe vremya ostovalos konqlomeratom stranovix i reqlionalnix dissiplin, vsya sovokupnost kotorix opredelyalos nekoj isxodnoy posilkoy, imevşey napravleenost skoree o t r i s a t e l n o q o (seyrlətmə bizimdir - Ə. Ə.), nejeli polojitelnoqo svoystva: izuçenie v n e z a p a d n o q o (seyrlətmə müəllifindir) sosialno kulturnoqo materiala pri takoy poznavatelnoy perspektive lyuboe nakoplenie i obobşenie nauçnix dannix imelo tendensiyu p r y a m o i l i k o s v e n n o (seyrlətmə bizimdir-Ə. Ə.) podkrepiyat evrotsentriskoe mirovideniye”. 9 Bəli, şərşunaslıq (oriyentalistika) avropamərkəzçiliyinin Avropadan şərşə və həttə cənuba - Şimali Afrikaya aid dünyabaxışı idi. Bu “dünyabaxışı” XIX yüzildə daha da qərəzli olmuşdur. Asiya və Afrika xalqlarına bir obyekt kimi,

99

yuxarıdan alçaldıcı nəzərlə baxan Avropa, şərşunaslıq adı altında Şərş gerçək deyil, özünə yararlı baxışla öyrənməyi daha gərəklı saymışdır.

Deməli şərşunaslıq belə bir meyl üstə yaranır: 1. Avropa xalqlarının və onun mədəniyyətinin köklərini Avropaya qonşu Asiya və Afrikada, daha sonra bütün Asiyada axtarıb tapmaq. Nəticəsi: Hind-Avropa “nəzəriyyəsi”, ari irqlər, irqçilik. Hind-İran-Avropa dilli xalqlar bir kökdəndir, aridir. Bütün dünya mədəniyyətini onlar yaratmışdır (Bu dilli xalqların içərisində hansı üstünlük qazansa əsl ari də o olurdu). 2. Mümkün qədər Şərşin tarixi nailiyyətlərini Avropanın məzəcinə uyğun mənimsəmək. Nəticəsi: a) türk xalqlarını və onların mədəniyyətini dünya tarixindən kənarda saxlamaq, onu danmaq, saxtalaşdırmaq, başqa xalqların adına çıxmaq. b) semitizm və antisemitizm. Avropa 400 il - XV-XVIII yüzillər dünyada ən çox türklərə, xüsusən də Osmanlı imperiyasına qarşı çarpışmış, nəticədə XVIII əsrdə əsas hücumunu Orta Asiya, Qafqaz və Osmanlı imperiyası üzərinə cəmləmiş, buradan da “Şərş məsələsi” adlanan problemin kökləri yaranmışdı. XIX yüzildə K. Marksın sözləri ilə desçək, Avropada bir sakitlik yaranan kimi, onun gündəliyində “Şərş məsələsi” əsas məsələ olmuşdur (Bax: K. Marks Vostoçnyy

vopros, K. Marks, F. Enqels, Əsərləri 12 cild).

Qısaca göstərdiyimiz bu məsələlər Avropada doğulub, orada boya-başa çatmış şərşşunaslığa elə mürtece ton, ahəng və saxtakarlıq gətirmişdir ki, o bugünədək belə həmin bəlalardan tam xilas ola bilməmişdir. XV-XVI yüzillər Yaxın və Orta Şərşin tarixində olduqca mürəkkəb və çoxçalarlı siyasi-ictimai hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövrdür. Mərkəzi Kiçik Asiya olan Osmanlı dövləti və Orta Asiyada Teymurilər dövləti tez bir zamanda dünya imperiyalarına çəvrilmiş, Azərbaycan, Xorasan, Fars, İraq və Şərş Anadoluada Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri yaranmış, yüz ildən sonra onların yerində Azərbaycan Səfəvilər imperiyası meydana çıxaraq yalnız Şərşin deyil, dünyanın siyasətində mühüm rol oynamağa başlamışdı. XVI yüzilin I rübündə Hindistanda Böyük Moğollar imperiyası, XVII yüzildə “Qızıl-Çin” tatarlarının Çin, Koreya, Tibet, Nepal, Birmanı əhatə edən Mancur imperiyası meydana gəlmişdi. Türklər bizə bəlli olan tarixdə Skif, Hun və Monqol imperiyalarından sonra bir daha dünya siyasətinin zirvəsinə qalxmış, dünyanın taleyini yenidən əllərinə almışdılar. Ancaq bu dəfə onlar dünyaya hakim olmaqdan daha çox onu bölüşdürmək uğrunda bir-birilə çarpışmışdılar. Elə bu da onların bütün güclərini tükətdi, XVIII yüzildən bütün türk dünyası öz içindən dağılıb, Avropanın sınaq meydanına, talan bazarına çəvrildi.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, türklərin bu dövrdə yaratdığı elm və mədəniyyət dünya elm və mədəniyyətinin incilər xəzinəsi oldu.

XIX yüzildə Şərşə qarşı amansız düşmənçilikdə bulunan, Avropada 100 yaranmış şərşşunaslıq, avropamərkəzçiliyinin təsir dairəsindən çıxış etdiyindən, Şərşin xüsusən də uzun illərcə Avropa ilə ardıcıl olaraq üz-üzə dayanıb çarpışan Yaxın və Orta Şərşin elm və mədəniyyətinə göz yummağı ya bilərəkdən üstün saymış, ya da avropamərkəzçiliyi onların beyinlərini elə qapatmış, şüurlarını elə kor etmişdi ki, bu böyüklükdə elm və mədəniyyəti görə bilməmişdilər. Bir sıra şərşşunaslar isə bir-iki dəlili ona görə bilə-bilə qabarıq vermişlər ki, qalan bütün elm və mədəniyyəti dana bilsinlər. Daha doğrusu dünyanı daha mahirənə aldatmaq üçün bir-iki həqiqəti etiraf etmək, qaçılmaz olmuşdu.

İstər Sovet şərqşünaslığında, istərsə də bir sıra müttəfiq “Şərq” respublikalarının tarixşünaslığında da vəziyyət qənaətləndirici deyildir. Etiraf edilməlidir ki, bugünkü Sovet şərqşünaslığı Bartold, Bertels, İ. Kraçkovski, Qordlevski, Zaxoder, A. Krımski, Belyayev və b. təmsil etdiyi şərqşünaslıqdan qabağa getməmiş, demək olar ki, Sovet şərqşünaslığının bir sıra sahələrində, xüsusən də orta əsrlər elm və mədəniyyətinin tədqiqində durğunluq yaranmışdı. Məsələlər geniş nəzəriyyələr üstündə deyil, toplanılan məlumatlar yığınında həll edilir.

Orta əsrlər tarixinə yaxından yanaşdıqda dinlə elmin, xüsusən də fəlsəfə ilə ilahiyyətçiliyin bir sıra məsələlərdə uzun-uzadı açıq mübarizə apardığını görürük. İstər fəlsəfə və istərsə də dinlərin (xristian və müsəlman dinlərinin) tarixini öyrənərkən onların münaqişə sahələrini araşdırmaq həmişə böyük marağa səbəb olmuş, bugün də öz əhəmiyyət və gərəkliliyini saxlamışdı. Bu problem iki dünyagörüşünün - dini və elmi baxışın mübarizə tarixini öyrənmək üçün ən əsas problemdir. Orta əsrlərdə dinlə elmin münaqişəsi fəlsəfə ilə kəlamın, xristianlıqda isə teosofiyanın mübarizəsində özünü daha qabarıq göstərmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, orta əsrlərin bir çox böyük filosofları da metafizika yolu ilə yaradıcı qüvvənin varlığını inkar etməmiş, onu hətta elmi idrak yolu ilə sübut etməyə çalışmışlar. Ancaq onlar varlığı qavramaqda gerçək düşüncəni əsas götürdükleri və ilahiyyətçilərin inanç yolu ilə məsələlərə yanaşdığına qarşı çıxdıqları üçün bəşər təfəkkürünün inkişafında böyük mütərəqqi rol oynamışlar. Daha doğrusu kor-koranə inanca qarşı gerçək təfəkkürü qoymaqla insan oğlunun varlığı düzgün dərk etməsinə əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

IX yüzildən məntiq elmi Yaxın Şərqdə özünə geniş yer tutması ilə bir sıra dinigörüşləri çalxalayıb, cəmiyyətin həyata baxışında yeni yön yaratdı və mütəzililərin təlimi ilə azadfikirlilik meydana çıxdı. Formal məntiqi mənimsəmiş kəlamçılarla dini ehkamları hərf-hərfinə qəbul edən kəlamçılar arasında kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizədə bir sıra dini ehkamlar puça çıxarılır, başqa birisinə isə şübhə yaranırdı. Ancaq onu da sözsüz göstərməliyik ki, islam dini də məntiq və fəlsəfə ilə az da olsa silahlanır, onun nəzəri əsasları olan üsul əl-fiqh (kəlam)

inkişaf edirdi. X yüzildə Əbu Nəsr Farabi kimi nəhəng bir filosofun “zühuru” Şərqdə fəlsəfə

101

elminin inkişafında heç kimin gözləmədiyi bir sıçrayış yaratdı. Farabının fəlsəfi sistemi sözün əsl mənasında idrakın inqilabı idi. Bir neçə yüzillər idi ki, Roma imperiyası fəlsəfəni-elmi sıxışdırıb Avropadan çıxarmış, xristian dini bütün qapıları gerçək düşüncənin üzünə bağlamış, Avropanı bir zülmət və cəhəlet içərisinə qapatmışdı. Farabi “əsərlərinin şagirdi” İbn Sina, Farabi və İbn Sina irsinin böyük davamçıları Bəhmənyar və İbn Rüşd böyük ustadın fəlsəfi sistemini Yaxın və Orta Şərqə, şimali Afrika və Qərbi Avropaya yaydılar. İslam dininin bütün şüurlara hakimliyi, Avropada xristian dininin diktaturası fəlsəfə və məntiq təlimləri qarşısında sarsılmağa başladı. Şərqdə təəssübkeş kəlamçı Qəzali (XI) Farabi və İbn Sinaya qarşı ittihamlar yürüdü filosofları təkzibə girişdi. XII-XVI yüzildə fəlsəfə və məntiqə qarşı nəinki hücumlar baş qaldırdı, hətta onların bir elm kimi qadağan və ləğv edilməsinə fitvalar da verildi. Avropada XIV-XVI yüzillərdə Şərq fəlsəfəsinə, xüsusən də onun Avropada ən böyük təmsilçisi İbnrüşdçiliyə (averroizm) qarşı amansız hücumlar təşkil olundu.

Farabının fəlsəfə sistemi X-XVI yüzillərdə çox geridə qalmış və qatı bir qaranlıq içərisində çabalayan Avropa xalqları üçün daha mütərəqqi rol oynamışdır.

İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə fəlsəfə ilə dinin münaqişəsində əsas məsələlər bunlar idi:

1. Dünyanın (materiyanın) ilkinliyi.
2. Dünyanın əbədililiyi.
3. Dünyanın yaranması, yoxsa yaradılması.
4. Ruh nədir?
5. Qiyamət günündə bədənin (cismin) dirilməsi.
6. Allahın zəti və sifətləri və s.

Kəlamçılar əvvəl iman gətirdiklərini sonradan sübuta çalışdıqlarından, fəlsəfə və məntiqin vəzifəsini yalnız dinə xidmətdə görürlər. Bu isə daim hərəkət və inkişafda olan elmi, dəyişilməz sayılan dinin himayəsində saxlamaq cəhdindən başqa bir şey deyildi. Filosoflar isə əksinə, fəlsəfielmi aparıcı sayırlar. Sonda sözsüz ki, daim hərəkətdə olan elm, dəyişilməz inanclar toplusu olan dinlə heç cür ayaqlaşa bilməzdi və nəticədə də münaqişəli

məsələlərin həllində filosoflar kəlamçıları məğlubiyyətə uğratdılar. Həm müsəlman, həm də xristian ilahiyyətçiləri filosoflarla mübahisədə tam məğlub olduqlarına görə, mövcud hakimiyyətlərin köməyi ilə XIV-XV əsrlərdə yalnız və yalnız cəza tədbirlərinə, âlimləri öldürmək və əsərlərini yandırmağa əl atdılar. Ancaq fəlsəfə öz işini görmüşdü; XVI-XVII yüzillərdə dünyada yeni bir fikir oyanışı yaranmağa başladı.

1 Sosialnie problemi nauki, Novosibirsk, 1983, Y. L. Yerşov. "Nauka, kultura, obşestvo" məqaləsi, səh. 88

102

2 Konrad N. İ. Zapad i Vostok. M. , 1972, səh. 491

3 Raşkovski E. B. Naukovedenie i Vostok. M. , 1980, səh. 10-14

4 Raşkovski E. B. Naukovedenie i Vostok. M. , 1980, səh. 14

5 Braçinski İ. S. , Qankovski V. Vostokovedeniye - BSE, 5 cild, M. , 1971

6 Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M. , 1985, səh. 38

7 Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M. , 1985, səh. 38

8 Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M. , 1985, səh. 38

9 Raşkovski E. B. Naukovedenie i Vostok. M. , 1980, səh. 11__